

Kırgızca’da Yaşayan Bazı Eski Türkçe Sözcükler

Türkçe Özet

Bu çalışmada, tarihinde büyük hareketlilik yaşayan ve dil tasniflerinde, araştırmacılarca farklı gruplarda değerlendirilen Kırgızca’da yaşayan, bazı arkaik kelimeler tespit edilmiş ve bunlar eş değerlik açısından incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tarihi Türk lehçeleri, Kırgızca, arkaik kelimeler, eş değerlik.

Abstract

In this study, some archaic words which have experienced various interactions with civilizations and have been evaluated in language classifications and different groups by researchers in Kirgiz language have been identified and analyzed according to their equivalence.

Key Words

Kirgiz language, archaic words, equivalence.

Giriş

Kırgız Türklerinin Tarihi

Çin kaynaklarında adları Kien-kun, K'i-ku, Kie-kou, Kök Türkçe yazılı metinlerde Kırgız, Tibetçe yazılı metinlerde Gir-kis olarak geçen Kırgız adının kökeni konusunda farklı görüşler mevcuttur.

Köktürk yazıtlarında anılan Türk boyları arasında tarihleri çok eskiye dayanan ve Çin kaynaklarında da geçenlerden biri de Kırgız etnik adıdır ancak VI. yüzyılın sonlarına ait Çin kaynakları Çin, Yunan, Köktürk, Arap, Çağatay, Acem ve Moğol kaynaklarında adı geçen Kırgızları “Hakas” olarak kaydetmiştir. Gömeç bu adlandırmanın Hunların yıkılışından sonra olduğunu belirtmektedir. Bu kaynaklarda M.Ö I. ve II. yüzyıllarda Hunlar zamanındaki olaylar anlatılırken Kırgız adı Mo-tun’un hâkimiyeti altına aldığı kavimler arasında anılmaktadır.

M.Ö IV. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Çin’de oluşmaya başlayan Tabgaç sülalesiyle yakın ilişkilerde bulunan Kırgızlar, daha sonra onların hâkimiyetini kabul ettiler. Tabgaç hanedanlığının kuruluşunda da rol aldıkları söylenmektedir. IV. Yüzyılın sonları ile V. Yüzyılın başlarında bazı Kırgız kabileleri Orta Asya’da güçlenen bir diğer hanedanlık olan Juan-Juanlar’ın idaresi altına girmişlerdir. 560 yılında Mo-kan Kağan idaresindeki Kök Türklerin idaresine giren Kırgızlar vergi vermek ve ihanet etmemek koşuluyla serbettiler. II. Kök Türk Kağanlığı döneminde de Türk Kağanlığına sadık kaldılar. Kül Tigin’in “yog törenine ” onlar da temsilci gönderdiler.

Kırgızlar 758 yılında Kök Türklerin yerine geçen Uygurların hakimiyetine girmiştir. 840 yılında ise Uygurları yenilgiye uğratarak Ötüken’e yerleşmiş ve bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet ise 924 yılında Kara Hitaylar tarafından ortadan kaldırılır. XIII. yüzyılda Orta Asya’nın Moğollar tarafından istila edilmesiyle Kırgızlar bu devlete katılmışlardır.

Kırgızların Yenisey bölgesinden Tanrı dağlarına gelişi XVI-XVII. Yüzyıllar olarak verilmektedir. Kırgızlar Moğol imparatorluğu döneminde Çağatay ulusuna katılmışlardır. XVIII.yüzyılda ise Türkistan’da oluşan hanlıklara katılmışlardır. Daha sonra yani 1852 yılından itibaren Hokand Hanlıklarındaki iç karışıklıklar sonucu Türkistan şehirleri Rusların idaresine geçmiştir.

1918’de Ruslar, Bütün Türkistan’ı Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında birleştirmişlerdir. 1926 yılında ise Kırgızistan, “Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adını almıştır. 1991 yılında ise “Kırgızistan Cumhuriyeti” bağımsızlığını kazanmıştır. (Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Gazi Üniversitesi, www.turkiyat.gazi.edu.tr, (ET: 19.11.2008).

Kırgızcanın Lehçe Tasniflerindeki Durumu

Bilindiği üzere Ramstedt’in Altay dilleri teorisinin ardından Altay dillerinin önemli bir kısmını oluşturan Türkçenin çeşitli lehçe ve şivelerinin sınıflandırılması araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına neden olmuş dolayısıyla Türk lehçelerinin sınıflandırılmasıyla ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır.

Türk lehçelerinin sınıflandırılması konusunda ilk çalışma Kaşgarlı Mahmud tarafından yapılmıştır. Kaşgarlı, Divanü Lugat-it-Türk’te kendi çağında yaşayan Türk boylarını doğu ve batı olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Burada Hakaniye adını verdiği doğu grubuyla Karahanlılar, Kaşgar ve Balasagun civarındaki yazı dilini kastederek, Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçelerini de buraya dahil etmiştir. Batı grubuna ise bütün Oğuz lehçeleri, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar lehçeleri de girmektedir. Türk lehçelerinin tasnifi çalışmaları 19. yüzyıl başlarından beri yapılmaktadır. Yapılan tasnifler içinde Samoyloviç’inki ilk bilimsel tasnif olması bakımından önemlidir. Burada bazı kriterler dikkate alınarak Türk lehçeleri sınıflandırılmıştır.

Bu ses denklikleri şöyledir:

1) *r~z*. 2) *d* sesinin durumu. 3) *ag* (*tag*) sesinin durumu. 4) *-ig* sesinin durumu. 5) Ek başındaki *g* sesinin durumu. 6) Eski Türkçedeki *bol-* (*olmak*) fiilinin başındaki *b-* sesinin durumuna göre *bol-* ve *ol-* grupları.

Bu sınıflama içinde Samoyloviç Kırgızca’yı *taw-* grubu (Kıpçak, Kuzey-Batı) içinde değerlendirmiş ve grubun özelliklerini şöyle sıralamıştır: 1) *z* (tokuz), 2) *d>y* (adağ>ayak), 3) *bol-*, 4) *-ag* (*tag*), 5) *-ig>-i* (*taglıg>tawlı*), 6) *-gan* (*kalgan*).

Gruba diren diller için eskilerden Kıpçakça; yeni diyalektlerden; Altay, Teleüt, Kumandı, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Tobol, Baraba, İç Rusya diyalektleri, Mişer, Başkurt, Kırım (güney kıyıları dışında), Karaim, Nogay, Kazak dillerini vermiştir.

K.H. Menges ve J. Benzing, Türk lehçelerinin sınıflandırılmasının ancak kaba hatlarıyla yapılabileceğini, günümüzde yapılan sınıflandırma yöntemlerinin Samoyloviç’in seslerin uygunluğuna göre yaptığı sınıflandırma sistemine göre yapıldığını, ancak Türk lehçelerinin fonetik verilerinin sadece bunlara dayanılarak bir tasnif yapılabilecek kadar sabit olmadığı görüşündedirler. Türk lehçelerinin coğrafi veya bölgesel esaslara göre “Kafkaslardaki Türk dilleri”, “Güney Sibiry Türk dilleri” gibi ya da tarihî temellere dayanılarak Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe gibi alt gruplara ayrılarak sınıflandırılmasının da dil bilimi açısından geçerli olabileceğini öne sürmüşlerdir. Buna göre yaptıkları sınıflandırma, 6 bölüm 12 gruptan meydana gelmektedir. (Tavkul 2003, 23-32). Bu sınıflandırmada Kırgızca **A. Merkezi ve Güneydoğu Asya dilleri veya Türküt dilleri** grubunda değerlendirilmiştir. Bu gruba giren diller şunlardır:

1) Eski dillerden Orhon (ve Yenisey) yazıtları Eski (klasik) Uygurca 2) Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğü ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri, Harezmi’deki bir kuzey doğu lehçesi 3) Çağatayca (geç ve modern dönem) 4) Özbekçe (Farsça etkisinde kalan lehçeler) 5) Yeni Uygurca (Tarañçi lehçesi ve öbürleri); Sarı Uygur ve Salar lehçeleri 6) Kuzey-batı grubundan bazı güçlü etkiler altında Kırgızca.

Tekin ise Kırgız Türkçesini *tölü* grubunda değerlendirmiştir. Bu grubun özelliği ise;

1) $\phi \rightarrow y$ (ayak); 2) $-i\acute{g}/-ig$ ses gruplarının durumuna göre $-\bar{u}$ grubunda 3) söz başındaki $-t$ foneminin durumu açısından $-t$ grubundadır. (Tekin 1989, 141-168).

Kelime Eş Değerliği

Uğurlu (2004, 21), kelime eş değerliğini “kaynak anlaşma birliğindeki bir “kelime”nin “kavram alanı”yla hedef anlaşma birliğindeki bir kelimenin kavram alanının birbirine “eş değer” veya “denk” olma durumu; bir başka deyişle “örtüşmesi” olarak değerlendirmiştir. Bu terim ile tam eş değerlik ve kabul edilebilir eş değerliğin kastedildiğine de dikkat çekmektedir.

Uğurlu (2004, 21), tam eş değerliliğin “kaynak anlaşma birliğinde bir kelimenin bütünüyle, yani ses, düz anlam, çağrışım, metin türüne uygunluk, kullanım şekli vb yönlerden “hedef anlaşma birliği”nde bir eş değerinin olmasıyla mümkün olabileceğini” belirtmiştir.

Kabul edilebilir eşdeğerliliğin ise “kaynak anlaşma birliğinde bir kelimenin hedef anlaşma birliğinde bir kelimeye düz anlamı; metin bağlamında kullanılışı, yarattığı etki vb yönlerden benzer olma durumu” olarak tanımlamıştır.

Buna göre Türk lehçeleri arasındaki eş değer kelimeleri üç gruba ayırmıştır.

1) Kaynak lehçedeki bir kelimeye, hedef lehçeden bir kelime eş değer olabilir: $1=1$

Kaynak lehçedeki bir kelimenin kavram alanıyla, hedef lehçedeki bir kelimenin kavram alanı, tamamen veya kabul edilebilir bir şekilde örtüşebilir; bu durumda, “bire bir” eş değerlik söz konusudur. Bu tür kelimeler üç grupta toplanabilir.

a) Kelime, birçok Türk lehçesinde ses bakımında aynı olmasına karşın, kavram, çağrışım, kullanım sıklığı vb açıdan tam değil kabul edilebilir bir örtüşme söz konusudur.

b) Eş değer kelimelerin birçoğu aynı kaynaktan geldikleri halde zaman içinde bazı ses değişikliklerine uğramışlardır. Anlam yönünden benzerliğin derecesi ise kelimedeki kelimeye, lehçeden lehçeye değişmektedir. Bunların bazıları tek başlarına eş değer olmalarına karşın bir araya gelmeleri durumunda eş değerlik kalmamaktadır.

c) Ses ve yapı bakımından birbiriyle ilgisi olmayan, farklı kaynaklardan gelen kelimeler de eş değer olabilir. (Uğurlu 2004,:21-23).

Türk lehçelerinin söz varlığının örtüşmesinde, kaynak bakımından aynı gruba girmenin yanı sıra, tarih boyunca toplulukların yaşadığı sosyal, kültürel ve ticarî ilişkiler; dinî ve siyasî bakımdan maruz kaldıkları yabancı etkiler önemli rol oynamıştır. (Uğurlu 2004, 20)

Bugün çağdaş Türk lehçelerinin söz varlığında önemli ölçüde tarihî Türk lehçeleriyle eş değer kelime vardır. Burada Uğurlu (2004,20)’nun da belirttiği gibi aynı gruptan olma ve diğer etkenler önemli bir faktördür.

Bu çalışmada tarihî Türk lehçelerinde sıklıkla tanıkladığımız bazı kelimelerin Kırgızca kullanımları yukarıda belirtilen “kelime eş değerliliği, kabul edilebilir eş değerlik” açısından incelenecektir.

Bulgular

Adlar

Ayağcı: Kımızı kaselelere dökerek, misafirlere sunan kimse; 2) saki, şerbettar (KS: 62).

EDPT: “a vessel; cup, gobler, bowl” (Clauson 1972, 270).

Ayağ; “çanak, kase, kadeh” anlamındaki sözcükten daha sonraki dönemlerde *+cı* ekiyle türetilen *ayağcı* KE’de ‘içki hazırlayıp sunan’ anlamında geçmektedir. (*ol hatunlar altı erdi: vezir hatunı, hâcib hatunı, hâzin hatunı, ayağcı hatunı...85r10*); DLT’de “kaseci, çanakçı” III, 296

Bay: Zengin, servet sahibi; *Sasık bay:* “Hasis zengin.” (KS:100).

EDPT: “rich, a rich man”. (Clauson 1972, 384).

Kiçi balañızdı okuuga ciberiñiz. Bilim tügönbös baylık deyt. “Küçük çocuğunuzu okula gönderiniz. Bilim tükenmez zenginliktir der.” (Kasım Tınıstanov, Bilim Tügönbös Baylık).

Yer teñri törümüšte berü bay yme bar, yoq çığay yme bar (KP 5,8) (Gabain, 1988);

Biliglig biligsiz çığay bar ya bay /uquşluğ uquşsuz otun bar keç ay (KB 1923);

Mısr éliniñ şehri rüstâsı, bayı çığayı, erkegi, tişisikim satğın alğuga kim nezzâreğa yığıldılar (KE 75r10).

Belgi: Alamet, nişane, damga, işaret. *Canı barda calınğan-caman erdin belgisi:* “Henüz can çıkmamışken merhamet dilenmek zayıf erkeğin nişanesidir.” (KS: 106).

EDPT: **belgü**, “sign, mark”; “occasionally in a concrete, but usually in abstract sence; ‘distinguishing characteristic’” (Clauson 1972, 340).

Bu ikirer türlü belgü atkağı bolmış nomlar yıme antağ oq yoq (AY 66/13);

Bolup toğmaduq teg yitip bardı can/ ajunda atı qaldı belgü nişan (KB 1522);

Bu teriniñ belgüsi ernekler uçunda qaldı bu tırnaklar ol turur (KE 7r1).

Caqşı: 1) İyi. *Caqşının özü ölsö da, sözü ölböyt.* “İyi adamın kendisi ölürse de sözü ölmez.” 2) Muteber (KS: 164).

EDPT: **Yahşı~yaqşı**, “suitable, pleasing, good-looking” (Clauson 1972, 90).

Tili birle yalñuq sözi sözlenüt/ sözi yaqşı bolsa yüzi suvlanur (KB 275);

Bu kün munça halâyıq yawuz yahşı, mü'min kâfir Nüh oğlanlarındın tuğdılar. (KE 27r15).

Çın: Hakikat, doğruluk (KS: 265).

EDPT: “true, genuine, truth” (Clauson 1972,424).

Çın kişi tetir (TT V26);

Eşitgil negü tir biliglig kişi/biliglig sözi çın sevüç can tuşı (KB 336); DLT: I, 86;

Éidgâhğa çın kün ortağa tegi turup yanıp kelseler (KE 39v5).

İr: Şarkı, şiir, destan. *Baatur ır:* “Kahraman destanı”; *İrlar cıynağr:* “Şiirler mecmuası.” (KS: 356).

Caş akın çöntök depterine süygönünün kölgö uzatkanın, caqşı ır cazıp kelüügö ubada kılğanın aytkan eken. “Genç şair hatıra defterine göle gittiğini ve iyi şiir yazarak döneceğine söz verdiğini yazmış.” (Keñeş Cusupov, Süyüü Degen Süzüp Ötüü Deñizden).

EDPT: “song” (Clauson 1972,192).

İrm oyunın ırlayı bödiyü (TT X 144-5);

Yır, DLT II, 14, 135;

Ğazel aydı, lāğ kıldı ırladı, ır aytdı (ME 178/59).

içegi, içek: Bağırsak. *içek-kardı* veya *içe- kardı:* “Karnı bağırsakları”; *Bitting içegisine kan kuyat.* “Bitin bağırsağına kan akıyor.”(KS: 365).

EDPT: “intestines, entrails” (Clauson 1972, 25).

İçi içegüsi teşilser (U III 78, 2-3);

İçegü=içirik: DLT I, 137;

Teweni öldürüp içegüsin sıkıp suwın içe başladılar (KE 232r18).

İni: Küçük erkek kardeş. *İniçek* “kardeşçağız” (KS: 369).

Akırı inisine calınıp, tamak surap kaldı. “Sonunda kardeşine yalvararak aş ekmek isteyerek dilendi.” (Kasım Tınıstanov, Bilim-Tügönbös Baylık).

EDPT: “younger brother”.(Clauson 1972,170).

Ata bardı iş tuş içi ya ini/ ana bardı oğluñ kızın kör kanı (KB 3784); DLT: I, 93;

Toğuz ağa ini Ken' āngâ keldiler. Ya' kûb yalavaçğa hālñi aydılar (KE 99r2).

Orun: Yer, mahal. *Boş orun:* “Açık yer.” (KS: 601).

EDPT: “originally ‘place’, and more specifically ‘high place, throne’ ”(Clauson 1972, 233).

*Et özlerini ürüg uzatı nom tilgenin evirip **orun orun** sayu kutrultaçı* (AY 61/6);

DLT: II, 72, 177;

*Ƙayu ödte erse bu künde burun/biligligke tegdi beğükrek **orun*** (KB 220);

*Ta‘āmlar bişürtti tegmesige olturğu **orun** anuqladı* (KE 85r15).

Karak: Göz nurum (KS: 403).

EDPT: “eyeball” (Clauson 1972, 652).

*Kişensiz külündi mañumaz adağ/tünerdi yarumaz körügli **karak*** (KB 374);

*Sol köziniñ yürüñ **karakı** ....öñi kırtışı tegşilser* (AY 595/13);

*Ƙarakı aktarılır yürüñ **karakı** örü yoğlayur* (TT III);

DLT: II, 116;

*Sagğa solğa, üstünge astınğa **karadı** andağuk kördi* (KE 81v14 tek yerde geçiyor).

Keñeş: 1) müşavere, danışık. **Keñeş sal-**: “Müşavere etmek”; **Keñeş pengeş**: “Her türlü nasihat” 2) sovyet şurası. **Ayıl keñeşi**: “Köy sovyeti” (KS: 438).

EDPT: “advice” (Clauson 1972, 724).

Keñeş bolur (TTV 22, 34);

DLT: III, 365;

*Hile kılayın imkänim yođ, **keñeş** kimdin kılayın.* (KE 78r1).

Kezek: 1) sıra, nöbet. **Menim kezegim**: “Benim sıram” 2) zaman, an (KS: 446).

EDPT: “sentry” (Clauson 1972,759).

*Tüzünler **kezigje** kirü tükeser* (TTV 22, 34);

Kezik: işte nöbet; sıtma, nöbet (DLT I, 391);

*Tuta bilse devlet kişike tezig/ kıalı tezse tegmes yana terk **kezig*** (KB 712);

*Ey Şem‘ün **kezik** saña keldi. Şem‘ün utru çıktı* (KE 64r17);

körk=körük: Güzellik, nefäset (KS: 507-508).

EDPT: “beauty” (Clauson 1972,743).

*Ađruk öñi **körk** meñiz b(e)lgürtüp...*(AY 42/3);

DLT: I; 352;

*Ay dünya cemali uluğluğğa **körk**/Ay mülketğa nur ay yayıg kıtğa örk* (KB 91);

*Taşğa çıkğan künni tuğğan **körk** üçün köz aldurup/kögsi köygen otda yangan bağrı ulğan Ya‘kıub ol* (KE 61v10).

Kur: kuşak, kuşak yerine kullanılan büyük mendil. **Cazı kur**: “Geniş kuşak”; **Moyunğa kur sal-**: “Tam bir teslimiyet göstermek.” 2) Vakit, defa. **Bir kur baldar**: “Yaşıt çocuklar”; **Üç kur keldim**: “Üç defa geldim” (KS: 522).

EDPT: “belt, girdle” (1972, 642).

*İkileyü yene öz öz **kurlarınça** keziglerinçe olurtılar* (AY 398/17);

DLT: I, 324;

*Üküş edğü sözler tilin sözledi/işiñ itge men tip kıatı **kur** badı* (KB 542);

*Hazinedin bir tã birle bir altun **kur** takı yüz miñ altun keltürgil* (KE 46v16).

Muñ: keder, can sıkıntısı. **Muñ çeç-**: “Can sıkıntısını gidermek.” (KS: 574).

EDPT: **buñ/muñ**, “grief, sorrow, melancholy” (1972: 347).

*Ne **buñı** bar erteçi ermiş* (T 57);

DLT; *mun* “hastalık, ayıp” III, 140, 141;

*Kişig tepsemgil yime içme soñ/ Bu iki kılınçlıg bulur tutçı **muñ*** (KB 1302);

*Kılsalar ol **muñ** ol yağdın kıtular erdiler* (KE 131v21).

Öl: Yaş, nemli (KS: 609).

EDPT: “ ‘damp, moist’, with some extended meaning like ‘fresh’ (not stale) in some modern languages.” (Clauson 1972, 124).

DLT: I, 48;

Kuruğ öl yimiş tut ya içgü süçig/ anıñdın bolur bu boğuzka keçig (KB 2889);

Kum ma öliidi, yer berkidi, toğuş yarağıña turdılar (KE 221v8).

Ötüik: çizme (KS: 617).

EDPT: “boot maker” (Clauson 1972, 53).

DLT, *etük* “pabuç, ayakkabı” I, 68, 218, 395;

Ağıçı bitigçi ya iş tutğuçı/ ya tonçı etükçi ‘amil bolğuçı’ (KB 2494);

İmdi siz birer argamçı yip etük konçına soğuñ (KE 222r3 krş *edük~ötük*).

Tumşuk: gaga, hayvan suratı, hayvan burnu, hortum; *balta tumşuk:* gagası kalın ve kısa filorcik kuşu (KS: 759).

EDPT: “a bird’s beak” (1972, 509).

Tumşıklarında U III 79, 4;

Kara çumğuş ötti sıta tumşukın/üni oğlağı kız üni teg yakın (KB 77);

Siz barıp kanat birle közlerin tutuñ, tumşuk birle etlerin üzün (KE 142r10).

Fiiller

Arı-: Yorulmak, bitap düşmek; bitmek; zayıflamak; *Arıp çarçap keldim:* “Gelinçeye kadar büsbütün bittim.” (K S: 44)

EDPT: ar- “ ‘to be tired, exhausted, weak’, sometimes with implication of weakness for lack of food.” (Clauson 1972,193).

Özlük at öñ yirde arıp oñup turu qalmış (I B 17);

Meniñ me özüm bu uzun yol yorıp/ saña keldi emgep hem artuq arıp (KB 837).

Bayı-: zenginleşmek (KS: 101).

EDPT: bayu- “to be, or become rich” (Clauson 1972, 384).

Caşır-: gizlemek, saklamak. *Oorusun caşırğan ölot.:* “Hastalığımı gizleyen ölür.” (KS: 186).

EDPT: yaşur, “to hide” (Clauson 1972, 979).

Uzun üdlerte kizleser yaşursar kaçan birök ol tnlıqlar ol antağ ağır ayığ kılınçlarıntın arınmaq tileser (AY 141/1);

DLT, III, 89

İligke baqa kördi yaşru közin/ kaşı közi tügmiş açıtmiş yüzün (KB 770)

Ol kâfir erken şâlihni yaşurdi niçe tilediler aymadı (KE 36r19)

Kara-: bakmak, her yandan bakmak, dikkat etmek, birisine bakmak, beklemek gözleme; *Asmandı karadı.:* “Göge baktı.” (KS: 403).

EDPT: “to look at” (Clauson 1972, 645).

Kenğeş-: II) danışmak, müşavere etmek. *İyri oturup, tüz kenğeşeli.:* “Yan-yana oturalım, iyice müşavere edelim.” (KS: 438).

EDPT: “to consult, to discuss” (Clauson 1972, 734).

Okşo-: benzemek. *Saat okşoyt.:* “Sana benziyor.” (KS: 588).

EDPT: oxşa-, “to resemble” (Clauson 1972, 97).

DLT: I, 282, 283

Kör arslanqa okşar bu begler özi/ buşursa keser baş ay bilgi yaruq (KB 784);

Ey Yünus bilgil erge ohşayur-sen ammâ kılıkıñ tewelerğa ohşar (KE 153v3).

Ökün-: pişman olmak, olup biten hakkında esef etmek; *Ötköngö ökünüp, cetpesti kubba.:* “Geçene pişman olma, el ermiyecek şeyin peşinden koşma.” (KS: 608).

EDPT: “to repent, regret” (Clauson 1972, 111).

Köñülün kögüzün ökünmeki üküş (TT 182);

DLT: I, 132;

Küser men yigitlikke öknür özüm/ ökünçüm asıg yok keser men sözüm (KB 363);

Telim ‘azâblar kıldı, telim ökündük asıg kılmadı, siz hem andağ kıılmañ, ökünür siz asıg kıılmas tedi (KE 163r10).

Ciber-: 1) göndermek, yollamak. 2) geçirmek (müsaade vermek). 3) yardımcı fiil sıfatıyla bu fiil ir- II'ye ve iy- V'e muadildir. (KS: 215).

Kiçi balañızdı okuuga ciberiniz. “Küçük çocuğunuzu okula gönderiniz.” (Kasım Tınıstanov, Bilim-Tügönbös Baylık).

Mevî ‘azze ve celle uçmağdın her yılda bir ħulle ton yiberür. (KE 155v9).

Zarflar

Ast: 1) alt, alt kısım. *Astin üstünö keltir.* “Alt üst etmek” 2) ön kısım. *Menim atım eç bir attı astına salbayt.* “Benim atımı hiçbir at geçemez” 3) başlangıç. *Cazdın astı menen* (KS: 53)

EDPT: “the bottom or lower surface, of someting” (Clauson 1972, 242).

KB dizininde 18 numaralı beyitte geçtiği belirtilmiştir. Ancak ilgili yerde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

Üñür ağzındın tutup astın kazıp Loğmānga yavux keldiler (KE 164v21);

Ābdast kılmadın turdı tağı Īmāmdın astın ābdast kıldı. (NF 222/2).

Bayakı=bayağı: deminki, çoktanki; *Bayağıda.* “Eskiden geçmiş zamanlarda” (KS: 100).

EDPT: “previously mentioned, former recent” (Clauson 1972, 385).

Bayakı burğanlar törüsinçe külçirmek kılu yarlıkap (AY392/19);

Bayakı teg etöz tegşürüp (TT V8);

DLT’de *baya* ‘az, önce’ I, 37 geçmektedir.

Koyğa keldiler ferişte bayakı sözni sözledi (KE 20r14).

ırak: uzak (KS: 356).

EDPT: “ ‘distance, remoteness’, Xak. xı yıraklık; Xwar. Xıv yıraklık.” (Clauson 1972, 218).

Barça qorqup belinlep ırak tezdiler, qaçdılar (AY 5/10);

Buşar bolsa begler kelip övkelig/yıraq turğıl anda tegürgey yası (KB 781) (ön ses y türemesi);

Bir ança mendin yıraq kitgil tēdi (KE 39r18);

Yigde yığaçını suwdın ırak tikdiler suwsız qalsun tēp (KE 12r18).

İlgeri: 1) ileri, ileride. *İlgeri bas-*: “İleri basmak” 2) daha önce; evvelce. *Kün ilgeri.* “Evvelden, evvelce zamanında” 3) daha iyi. *İlgeri ket-*: “İleri gitmek, başarılar yapmak” (KS: 367).

EDPT: “normall ‘forwards’ of space, and in the earliest period, when the cardinal points were fixed by facing east, ‘eastwards’, later also sometimes of time, ‘earlier, preceding.’ ” (Clauson 1972,144).

İlgerü, qadırқан yışığ (a)şa, boğunuğ ança qondurdumuz (IE 21);

Yūsuf ilgeri Zeliḥā sonıñça yetinçi qapuğda Yūsufğa yetdi (KE 83v5).

Onğoy: kolay, kolay başarılabilen; *Aytuuğa onğoy, kıluuğa kıyın.* “Söylenmesi kolay, yapması güç.”(KS: 592).

EDPT: “easy” (Clauson 1972, 191).

At yol ayağ çilteg tileser onay bütgey (AY 444/6);

Onay, DLT: I, 41, 244; *oñ*: kolay (DLT I, 41);

İdi ‘azze ve celledin ħiṭābın işitdi erse onay kirdi (KE 7r3).

Kiyin<kidin: sonra, ondan sonra. *Beş köndön kiyin.* “Beş gün sonra”. (KS: 475).

EDPT: **kè:đin**, “ ‘behind, usually of place, less often of time, ‘afterwards’; when used to describe one of the cardinal points in the early period ‘westwards, to the west’ in the array based on the rising sun (öñdün) and ‘northwards, to the north’ in the array based on the midday sun (küñdün).” (Clauson 1972, 704).

Q(a)ltı kidin yınqaqqı suqavatı atl(i)ğ yırtın çüdeki abıta t(e)ñri burқан teg abıta (AY 46/20);

DLT; *kid* ‘arka, son, sonra’ II, 25;

*Negü tir eşitgil oğunmuş kişi/odunmuşta **kidin** ökünmüş kişi* (KB 1398);

*Aşşam bolmuşta **kedin** tağı küweçte bir ança ta‘ām kaldı* (NF 29/17).

Köp: çok, kalabalık. *Köptön köp*: “Pek çok”. (KS: 505).

Bala köp cılı tırışıp okudu. “Çocuk uzun yıllar çalışıp okudu.” (Kasım Tınistanov, Bilim-Tügönbös Baylık) **Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Gazi Üniversitesi, www.turkiyat.gazi.edu.tr, (ET: 19.11.2008).

EDPT: “originally ‘abundant, luxuriant’ and the like. S.i.a.m. l.g. except SW for ‘much, a great deal, many.’” (Clauson 1972, 686).

Mengi ögrünçü üküş telim boğun kara köp qalın bolur (AY 412/2);

DLT: I, 319

Baş ağrığ köp ol körse işi üküş/ üküş işni süzgen ukušluđ küsüş (KB 421);

Köp yazukluğ, Ribat Oğuzluğ, bir oğlı kâzi Nâşır settera’llâhu ‘aybehu ve nevvere qalbehu andağ aytur. (KE 2r18).

Murun<**burun**: II daha evvel, eskiden. *Kün murun*: “Vakti zamanında”; *Murunuraak*: “Bir parça erkenden” (KS: 576).

EDPT: “first, before” (Clauson 1972, 366).

Burun kaçığ turqaru yıd yıpar-(l)-ıđ yıdış qayur (AY 364/10);

Qayu öğte erse bu künde burun/ biligligke tegdi beğükrek orun (KB 220);

Meniđ ecelimdin bir yıl burun maña haber bergil (KE 56r12).

Tışkarı: 1) dışarı 2) dış taraf 3) evde dış taraf (KS: 734; taş ‘dış’).

EDPT: **taşgaru**, “outwards” (Clauson 1972, 563).

Yüsufniğ öwkese keldi onı taşkarı qavdurdı (KE 109r19).

Ulam: her zaman, boyuna. *Ulamdan ulam* veya *ulamsıqın-ulam*: 1) boyuna 2) gittikçe, daha fazla (KS: 782)

EDPT: “continuous, lasting, permanent”. (1972: 146).

Sevüg savçıqa miğ meniğdin selam/ tegürsün bayatım kesüksüz ulam (KB 1348);

Nemrüd kâfirlerni ulam söz birle İbrâhım üze hükm kılmadı (KE 39v19).

Soru Zarfları

Kaçan: ne zaman: *Kaçan kelesing*: “Ne zaman geleceksin?” *Alda kaçantan beri*: “Çok zamandan beri” (KS: 381).

EDPT: “1) interrog., ‘which? What?’; 2) Indefinite ‘some’ and the like; with other Interrog. Functions in oblique cases. The word is cognate to **kaç**, **kaçan**, **kalı**., **kaltı**., **kani**: and the whole group seems to go back to an earlier stage in the language when different Suff. Were in use.” (Clauson 1972, 632).

Kaçan birök çakravart ilig qaça kıyılguça erser (AY 395/16);

DLT: I, 352, 403, 467; II, 69; III, 207, 272;

Yana uqturayın iligke bu söz/ qayu kün körüngü kaçan kelgü öz (KB 510);

Kaçan Nüh tufanı boldı erse Mevlı ta‘âlâ yarlığı birle Cebrâ’ıl ol ewni kötürdi törtünç qat kökke aşurdı (KE 13v7).

Kańça: ne kadar, kaç. *Ar kańça*: “Ne kadar olursa” (KS: 397).

EDPT: “whithersoever, whither”; “how many ?(neçe)” (Clauson 1972, 634).

DLT: I, 74, 354; III, 40

Burundıqluđ ol söz tive burnı teg/ barur kańça yetse titir boynı teg (KB 206);

İbrâhım ‘aleyhi’s-selâm münacât kıldı aydı: İlâhı kańça barayın (KE 45r8).

Qayda: Nerede. *Kap kayda*: “Uzakta”; *Kap kayda bardım*: “Çok uzaklarda idim” (KS: 420).

EDPT : Clauson 1972, 632-633.

DLT: I, 52, 419; III, 173

Kayda ‘*ābid erse ‘ālimğa hıdmet kılamak kerek* (KE 8v21).

Kaydan: nereden. *Ar kaydan*: “Her yerden, her yandan”; **Kaydan-caydan**: “Bilmem nereden, ansızın” (KS: 420).

EDPT: Clauson 1972, 632-633.

Ādem bildi kim uy kaydın sözleyür (KE 15r15).

Değerlendirme

Tanımlanan örneklerde de görüldüğü gibi, tarihî Türk lehçelerinde sıklıkla geçen bazı kelimeler Kırgızcada kabul edilebilir eş değerlik bağlamında bugün de kullanılmaktadır.

Kırgızcada tanıkladığımız bu arkaik kelimeleinin bazılarında kavram alanında genişleme (*ast* kelimesinin 2. ve 3. anlamları; *ır* ‘destan, şiir’, *cakşı* ‘muteber’, *keşeş* ‘Sovyet şurası’, *ar-* ‘zayıflamak’, *köp* ‘kalabalık’), çağrışım alanında farklılık, diğer kelimelerle kullanımlarında ortaya çıkan kavram alanı ayrılığı (*keşeş peşeş* ‘her türlü nasihat’, *bir kur baldar* ‘yaşıt çocuklar’, *üç kur* ‘üç defa’, *balta tumşuk* ‘filorcik kuşu’, *ulamdan ulam* ‘gittikçe, daha fazla’, *kün murun* ‘vakti zamanında’ *kap kayda* ‘uzakta’, *kaydan-caydan* ‘ansızın’) ve çok az fonetik değişimler (*belgi*, *cakşı*, *caşır-*,) tespit edilmiştir.

Kırgızların tarihsel süreç içinde uzun sayılabilecek bir dönem Köktürkler ve Uygurlarla yakın ilişkiler içinde olması, daha sonraları yani Moğol İmparatorluğu döneminde Çağatay ulusuna katılmaları vb tarihî ve siyasi olaylar; K. H. Menges ve J. Benzing’in tasnifinde Kırgızcanın Orhon Türkçesi, Uygurca, Karahanlı İmparatorluğu dönemi metinleri, Çağatayca ve Harezmi’deki kuzey-doğu lehçesiyle aynı grupta yer alması; gözönünde bulundurulduğunda tarihî Türk lehçelerine ait arkaik dediğimiz bu kelimelerin bir çağdaş Türk lehçesi olan Kırgızcada, ses ve yapı açısından yaşamasının yanında tarihî lehçelerle bire bir eş değerliğini koruması açısından da anlamlıdır.

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig III İndeks**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1979.

Arat, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I Metin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Ata, Aysu, **Kısasü’l-Enbiya I Metin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Ata, Aysu, **Kısasü’l-Enbiya II Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Ata, Aysu, **Nehcü’l- Ferâdis III Metin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Atalay, Besim, **Divanü Lugat-it-Türk Dizini “Endeks”**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Clauson, Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, At The Clarendon Press, Oxford 1972.

Erdal, Marcel, **Old Turkic Word Formation.**, Otto Harrassowts, Wiesbaden 1991.

Gabain, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri** Çev.: Mehmet Akalın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Hebert, R. J., N. Poppe, **Kırghız Manual**, Indiana University, Bloomington 1963.

Kasapoğlu Çengel, Hülya, “Kırgız Edbiyatından Örnekler”, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Gazi Üniversitesi, www.turkiyat.gazi.edu.tr, (ET: 19.11.2008).

Kasapoğlu Çengel, Hülya “Kırgız Türklerinin Tarihi”, **Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi**, Gazi Üniversitesi, www.turkiyat.gazi.edu.tr, (ET: 19.11.2008).

Kaya, Ceval, **Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Tavkul, Ufuk, “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”, **Kırım Dergisi**, 12 (45) (2003), s.23-32.

Tekin, Talat, “Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, **Erdem Dergisi**, C.5, S.13 (1989), s.141-168.

Tekin, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.

Temir, Ahmet, “Kuzey Türkçesi”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.2 (1992), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.216-223.

Tezcan, Semih, Zülfikar, Hamza, **Nehcü’l-Ferâdis II Metin**, Çeviriyazı: Janos Eckmann, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Uğurlu, Mustafa, “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, **Bilig**, S. 29 (2004), s.29-40.

Yudahin, K.K, **Kırgız Sözlüğü**, Çev.: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Yüce, Nuri, **Mukaddimetü’l-Edeb**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Gazi Üniversitesi, www.turkiyat.gazi.edu.tr, (ET: 19.11.2008).

Kısaltmalar:

AY= Altun Yaruk

BK= Bilge Kağan Yazıtı

DLT= Divanü Lutat-it-Türk

EDPT= An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

IB= Irk Bitig

KB= Kutadgu Bilig

KE= Kısasü’l-Enbiya

KS= Kırgız Sözlüğü

ME= Mukaddimetü’l-Edeb

NF= Nehcü’l-Feradis

T= Tunyukuk Yazıtı

TT= Türkische Turfan-Texte

U= Uigurica